

مرتضی قلیخان شاملو
«ظفر»

صفوی حکمدارلاریتدان شاه صفی و II شاه عباس زمانیندا یوکسک دؤلت وظیفه لری تومتوش مرتضی قلیخان شاملو 1000 هـ/1591 - نجی ایلده دوغولوشدور. بو دوغوم تاریخی 1080 هـ/1669 - نجی ایلده تورکجه (آذربایجانجا) دیوانینی بتیررکن 80 یاشا چاتماسیندان بللی اولور:
«رمضان آینده بو نسخه سراجام اولدی
«الف» و «فا» کئچمیش ایدی هجردن اتمام اولدی»

(الف = 1000 + ف = 80 = 1080)

«گلندی یئدی زمان سکسنه یاش
خار اولدی بنده خواب فراش» (1)

(ورق 3 a حاشیه)

نصر آبادی نین وئردیگی معلوماته گؤره مرتضی قلیخان شاه صفی زمانیندا (1051-1038 هـ / 1642 - 1629 م) ایروان سفرینده گؤستردیگی ایگیدلیکدن دولایی ائشیک آقاسی باشی و دیوان بیگی تعین ائدیلمیشدیر. II شاه عباس دؤرونده (1077-1052 هـ/1666-1642 م) قورچی باشی ژتبه سینه یوکسلمیش، داها سونرا **شیخ صفی الدین** ژتبه سینه متولی و اردبیلین وزیر تعین اولوشدور. **نصر آبادی** اؤز تذکره سینی یازیدیگی ایلرده (1090-1083) **مرتضی قلیخان** ین بو وظیفه ده اولدوغونی گؤستیر و عین زماندا اونون دؤرت مین بیتنه یاخین دیوانی اولدوغونا اشاره ائدیر) (2)*

ظفر تخلصی ایله آذربایجانجا- فارسجا شعرلر یازان - **مرتضی قلیخان** ین تورکجه (=آذربایجانجا) دیوانی ایلك دفعه **اسماعیل حکمت** (آرتایلان) طرفیندن آشکارا چیخاریلمیشدیر. او، الده ائتدیگی ایازمانین فاکسمیله سینی «دیوان تورکی ظفر» آدیله 1965- نجی ایلده استانبولدا نشر ائتدیرمیشدیر. **ظفر** ین ادبی ارثینه عاید اولان «جنگ» سون زمانلار (1372-1994 م) - نجی ایلده تهراندا اوزه چیخمیشدیر. فارسجا، آذربایجانجا و قسماً ده عربجه اولان بو مجموعه نین فاکسمیله سی تخمیناً اورژینال اولچوده (22x34 سانتیمتر)، 2004/1382 م - نجی ایلده «جنگ مرتضی قلی شاملو» آدیله، ایران اسلام انسایکولوپیتا مؤسسه سی طرفیندن چاپ ائدیلمیشدیر. 3*

450 صحیفه دن عبارت اولان بو «جنگ» ین ترتیباتی II - نجی شاه عباس زمانیندا - 1069 هـ / 1685 م - نجی ایلدن اعتباراً **مرتضی قلیخان** ین مشایعتی ایله باشلانمیشدیر (4). **مرتضی قلیخان** ین تورکجه و فارسجا شعرلریندن نمونه لر ده مجموعه یه داخل ائدیلمیشدیر و بوراداکی تورکجه (= آذربایجانجا) شعرلره - اونون، الیمیزده اولان دیوانیندا دا، راست گلیریکه (5). بو قیمتلی آبدنی وقتیله تیریزلی **اسدالله ناظم الدوله** استانبولدا ایران ائلچیسى (سفیری) اولدوغو زمان (1310 هـ - 1892 م) آلیشدیر (6). «جنگ» اوزه رینده **احمد منزوی** و **ایرج افشار** تدقیقات آپارمیشلار. آبدنه نین علمی توصیفینی **ایرج افشار**

وئرمیشدیر. **احمد منزوی** ایسه **مرتضی قلیخان**ین ترجمه‌ی حالینی و «جنگ» ون عمومی مضمونون ایضاحلی شرحینی یازمیشدیر. قید ائتمک لازمیدر که، همین مختصر ترجمه‌ی حالدا گوبود بیر سهوه یول وئریلمیشدیر. بواردا، **ظفر تخلصی** داشییان اردبیل متولیسسی و وزیر **مرتضی قلیخان شاملو** هرات حاکمی **حسن خان شاملونون** اوغلو ایله دگیشیک سالینمیشدیر. **احمد منزوی** یازیر:

درباره نام پدر او، همروزگارش **نصرآبادی** سکوت دارد، ولی **شاملو** در یکی از قطعات خطوط خود به تاریخ سفر 1053 چنین از خود نام می برد: **مرتضی قلی ابن حسن شاملو** (بیانی، 268/4). پس گفتگو در نام پدرش که **حسن خان** است یا **حسین خان** بیجاست [دهخدا، زیر واژه شاملو] (7)

گوروندوگی کیمی **منزوی** همین خطاطلیق نمونه سینین **مرتضی قلیخان ظفره** مخصوص اولدوغونی دوشونوب نتیجه ده اونون آتاسینین **حسن خان شاملو** اولدوغو قناعته گلمیش و بو خصوصدا هنج بیر شبهه یه یول وئرمه میشدیر! بئله لیکله ایکی همعصر و هم سوئی، همچین عین آدلی (مرتضی قلی) شاعرین ترجمه حالاری بیر - بیرینه قاریشدیرلمیشدیر (8).

نجیب مایل هروی نین دئدیگی کیمی (9) معلوم تذکره نین مؤلفی **محمد طاهر نصرآبادی** عین زماندا بیر خطاط و خط شناس اولدقوندا بو صنعتی خصوصی دقت یئتیرمیش و حقینده معلومات وئردیگی شاعر لر خطاط لیقلا ماهر اولدوغو صورتده بونی بیر مزیت کیمی آیرجا وورغولاماغی اونوتامیشدیر. او دورکه، اگر **مرتضی قلیخان** خطاط اولسایدی، **نصرآبادی** بونا اشاره ائتمه میش اولمازد (10). نئجه که، مثلاً او، هرات حاکمی **حسن خان شاملودان** و اونون اوچ اوغلودان (**عباس قلیخان، علیقی خان، مرتضی قلی سلطان**) (11) آیری - آیریلیقدا دانشیرارکن، اونلارین خطاط لیغیندان بحث ائتمیشدیر. او جمله دن **مرتضی قلی سلطان**ین خطاط لیغینی: «کونولر اونون شکسته خطی نین سلسله سینه باغلی دیر» دییه تعریفله میشدیر (12).

نصرآبادی بیر چوخ معاصرلری کیمی، ایستر **حسن خان شاملونون** اولادلاری، ایستر ده متولی **مرتضی قلیخان** حقینده یازدیقلاریندان آیدین اولور که، او، بو معلوماتلاری ائشیتدیکلرینه یوخ، بیر باشا تانیشلیق و مشاهده لرینه اساساً قلمه آلمیشدیر. محض بونا گوره بو ایکی شاعر دن هانسینین خطاط و همچین **حسن خان شاملونون** اوغلو اولدوغونا دایر **نصرآبادی** نین وئردیگی بیلگی لر داها دقیق سایلمالیدیر. دیگر طرفدن بیر آتاین عین آدلی، ایکی اوغلونون اولماسیدا عقله سیغماز بیر شئییدیر. بو ایکی شاعرین تیتولونا گلدیکده ده، ینه استناد ائدیگیمیز ان اعتبارلی منبع **نصرآبادی** تذکره سیدیر (13). بورادا، اردبیل متولیسسی و وزیر **مرتضی قلی شاملونون** تیتولی «خان»، **حسن خان**ین اوغلو **مرتضی قلی** نین تیتولی ایسه، «سلطان» کیمی وئریلمیشدیر. سونوجی فارسجا یازدیغی شعرلری نین بیرینده ده بونا آچیقجا اشاره ائتمیشدیر:

پری به آدم دیوانه الفتی دارد / اگر رفیق نداری رفیق سلطان باش

(دیوان، الیازما، مشهد، نمره 4605)

نصرآبادی تذکره سینین نقصانلی و سهلرله دولو بیر الیازما نسخه سینده [تهران، اونیورسیتی نسخه سی]، بعضی جنگلرده و ائله ده **مهدی بیانی** نین «احوال و آثار خوش نویسان» اثرینده (14) «سلطان» تیتولی، «خان» لا عوض اولونغوش، بودا اؤز نوبه سینده سونراکی سهلره شرایط یاراتمیشدیر.

نصرآبادی بو ایکی شاعرین تخلصلرینی آیریجا قید ائتمه میشدیر. بونولا بئله اونلارین اثرلریندن معلومدور که، **مرتضی قلی سلطانین** تخلصی «مرتضی» و **مرتضی قلیخان** (متولی) نین تخلصی ایسه «ظفر» اولوشدور. هر ایکی شاعر فارسجا و آذربایجانجا اثرلرینده عین تخلصدن استفاده ائتمیشلر (15) *

یوخاریدا قید ائدیلن سهوین نتیجه سی اولاراق، **احمد منزوی، حسن خان شاملونون** اوغلو **مرتضی قلی سلطانین** آستان قدس رضوی ده (مشهد)، مَلِک کتابخاناسیندا ساخلانیلان [نمره: 4605] 24 ورق لیک الیازما دیوانینی «ظفر»ین اثرلری سیراسینا داخل ائتمیشدیر (16). بونا گوره ده **منزوی** نین، **مرتضی قلیخان** متولی (ظفر) ین آدینا سادالادیغی اثرلرین (چاپ و الیازما) بیر نئچه سی اوزه رینده ینی دن آراشدیرما آپاریلمالیدیر.

تاریخده مشهور **شاملو** اولوسوندان چیخمیش گؤرکملی بیر دؤلت خادمی اولان **مرتضی قلیخان ظفرین** شعره، ادبیاتا درین ماراغی اولوشدور. بونولا بئله اونون بیر شاعر کیمی بیر اوقدرده قدرتلی اولمادیغی آذربایجانجا یازدیغی اثرلردن آسانلیقلا آنلاشیلیر. بونا رغماً **اسماعیل حکمت، ظفرین** دیوانینا یازدیغی مفضل مقدمه ده اونی استاد بیر شاعر کیمی یوکسک قیمتلندیره رک یازیر:

«**مرتضی قلیخان** (ظفر) اسکی کلاسیک شعری نین استادلارینداندیر. بونی اثباتا مدار اولان وثیقه لردن بیر ده اونون **فضولی** و **خطائی** کبی شاعرلرین پیروی اولوشو و اونلاری تتبع و تنظیردن ذوقیاب اولوشودور» (17)

معلومدور که، هر هانسی مؤلفین استادلدیغی **فضولی**، یا خود باشقا بیر شاعرین شعرلرینه نظیره لر یازیب ذوق آماقلا معینلشدیریلیمیر، اونون بو ایشده نَقدر موفق اولوب- اولماسی ایله شرطلنیر! **اسماعیل حکمت** بو مسئله ده بیر قدر مبالغه یه واراراق، سؤزونه بئله دوام ائدیر:

«ایشته بیر غزلی داها که قوللاندیغی **(مرتضی)** (ظفر- م. ع. ح) یئرینه **فضولی** تخلصی کونولسا، کیمسه اونون اولدوغونا شبهه ائتمز.» (18)

حقیقتده ایسه تام عکسینه دیر. بئله که بو ایکی شاعرین غزللرینده تخلصلرین یئرینی دگیشدیرسک، شعر ساحه سینده آز- چوخ بیلگیسی اولان کیمسه یه درحال معلوم اولارکه، او ضعیف و غیر روان شعر **فضولی** یه، او سلیس و طنطنه لی شعر ایسه **ظفره** عایده اولابیلیمز! بئله نظره گلیر که، **اسماعیل حکمت** اؤز تاپنتی سینین اهمیتینی آرتیرماق اوچون بو کیمی مبالغه یه یول وئرمیشدیر! **مرتضی قلیخانین** تورک (= آذربایجانجا) دیوانیندا عمومیتله چتین ائله بیر شعره راست گلمک اولارکه، اونی بیر باشا اؤز بحرینده سرراست اوخوماق ممکن اولسون. بو شعرلرده (اکثر حاللاردا) هجالاری صنعی صورتده ائله اوزالتمالیسان که، شعر اؤز وزینده اوخونسون. مصراعلارا باخاق:

1 اختیارم آلدی الدن [اول] نگار حوروش
مست ایکن خمور اولدم گزرم دیوانه وش

2 ساغر آلمش الینه دولدوربن مدام
گؤزلرینیک مردمی تک اولشم خمیازه کش

- 3 قاشلرینیک طاقنی اگمش قورلمش یای کیمی
گل جمالین تاکه گؤردم مرغ روحم ایتدی غش ...
- 4 به تکی یشمینه پوش اولق زمانی وقتی در
بیزه داخی خوش یاراشمز بیلله گونده کش و فش
- 5 ای **ظفر** فرزانه ایدنک گل بوگون دیوانه اول
گز کلن مجنون کیمی بیر نیچه گون دیوانه وش

(ورق 16 a - 16 b)

- 6 ساقیا دوشدوک خماره ویر بزه آلتون ایاغ
کیم کدروتدن چیقوب می دن اوللوم تردماغ ...
- 7 بو جهان فانیه چوق ایتمک اولمز اعتبار
بلبلنک ییرین آلور غافل دوشنده زاغ ماغ
- 8 ناگهان بریل اسر عالمی دیگرگون ایدر
بزم آرا تاریک بولور بویانان شع و چراغ

(ورق: 20 b - 21 a)

- 9 منم که جمله عشاق آرا بوگون علمم
مقیم درگه **سلطان صفی** پر کرمم
اگر چه مفلسم اما فقیر محترم
- 10 یولنکده ویرمگه جان دیمه کیمسدن که کم ...
- 11 حقیقت اهلی اولان یرده قیل و قال اولمز
ضمیری صاف اولاننک کونکلده ملال اولمز

(ورق: 29 b - 30 a)

- 12 یار وصلندن جدا پامال دورانم هنوز
یانارم عشق اودینه بیمار هجرانم هنوز ...
- 13 بیر کمینه چاکرنکدر بو **ظفر** ای گلغذار
دوششم کر نظرنگدن بنده فرمانم هنوز

(ورق: 15 a)

بویتلرده گئدن بعضی سؤزلرین هجالاری اماله لیدیر، وزنه اویغون
اولسون دییه، اونلاری اوزالتماق مجبوریتینده یک:
* 1 b : گزرم = (ا : ایکی دفعه $gāāzrāām // 2 a$: الینه = (ا) :
 $āālina // 4 b$: بیزه = (ای) / داخی = (ا) و $A+i$ هر بیر
ایکی دفعه / $5 b$: نیچه = (ا) $nēēcā // 7 b$: ییرین = (ا) $yeerin // b$
8 : هئج جوره دوز گلمیر (بلکه من با جارمادیم) ؟ $10 b$: وزن
پوزولور // $12 b$: یانارام = $yaanaaraam // 13 b$: نظروندن = $nāāzaruundan$
البتہ، بو جور مصراعلارین ساینی بیرنئجه قات آرتیرماق اولار.
شعرلرین وزن قصورلاریندان علاوه، دیگر نقصانلاریندان دا دانیشماق
ممکوندور. مثلاً، 3- نجی بیتین مصراعلارینین مضمون باخیمیندان بیر -
بیریله علاقه سی یوخدور. اگر بیرینجی مصراعدا صُحبت معشوقه نین یای
کیمی قورولوش قاشلاریندان گنڈیرسه، ایکینجی مصراعدا دا شاعر
بونولا باغلی معشوقه یه نه کیمی حادثه اؤز وئردیگیندن دانشیب و
مضمونی مکملشدیرملی ایدی. بو خصوصدا باشقا بیر شاعرین عین
مضموندا تام بلاعتله و گؤزجه سیننه یازدیغی بیر بیتنی خاطرلاماق
ئیرینه دوشر:

* 1 a = 1 - نجی، بیت، 1 - نجی مصراع / $2 b = 2 -$ جی بیت، 1 - نجی مصراع // بیتلری آیران
اشاره

نسه روادى نـازايله قاشلارين، قورا يايينى، بوكه قذيمى
نه روادى ظلميله كپرگون دله باغريمى، توكه قانعى (19)

(صراف تيريزى XIX عصر)

وقتيله گؤركملى آذربايجان على مرحوم **تورخان گنجه اى، ظفرين**
تورك ديوانى اوزه رينده آراشديرما آپارميش و اؤز ملاحظه لرينى بئله
عمومى لشديرميشدير:

«... بو غزلردن (- ظفر غزللىرى) دؤرتده بيرى **فضولى** نى
ياخيندا تعقيب ائتمكده بؤيله جه نظيره لرده قبول
ائديلن اولچونى آشماقدا و عادتدا انتحاله
ياكلاشماقدا دير.» (20)

دكتور **جواد هيئت** ترتيب وئردىگى توپلولارينين بيرينده (آذربايجان
ادبيات تاريخينه بير باخيش) (21). **مرتضى قليخان ظفر** حقينده
يازديقلارى بير باشا **اسماعيل حكمتدن** آلينميشدير. نتيجه ده **حكمتين**
شاعر باره ده يوخاريدا وئريلن غير علمى ملاحظه سي داها بير نئچه
سهوله برابر قيرخ ايلدن سونرا **جواد هيئت** طرفيندن تكرر لانميشدير
(22). عين زماندا، شاعرين فارسجا بير نئچه شعرى ايله باغلى ديگر
بير گوبود سهوه يول وئريلميشدى. بئله كه **جواد هيئت، نصرآبادى**
تذكرة سينده **مرتضى قليخان ظفردن** وئريلن 2 بيت فارسجا شعرين يئرینه،
مرتضى قلى سلطانين 7 بيت شعرينى، **پژمان مختيارى** مجموعه سيندن آلاق
توپلوسونا درج ائتميشدير (23) *

مرتضى قليخان ظفر قدرتلى شاعر اولماسدا، قارشيسينا، شرفلى بير
مقصد قويמוש، آنا ديلينده ده بير ديوان باغلاماغا سعى گؤستميشدير.
بو معنادا اونون فعاليتى و ادبى ارثى دفته و تقديره لايقدير!
يئرى گلميشكن، **مرتضى قليخان شاملونون** چاپ اولوش (جنگى) و
همچنين، **مرتضى قلى سلطانين** (آستان قدس رضوى) ده ساخلانيلان ديوانينين
[اليازما نسخه، نمره: 4605] صورتينى چكديريب منه گؤندرميش محترم
تدقيقاتچى و يازيچى دوستوم **حسين متقى** جنابلارينا اؤز درين
مئتدارلريغيمى بيلديريم.

01.07.2006

قىدلر و ايضاحلار

- 1- مرتضى قليخان ظفر: **ديوان توركى ظفر**، مقدمه و ترتيبات: اسماعيل
حكمت (ارتايلان)، استانبول، تان قزته سى و مطبوعات، 1965.
- 2- نصرآبادى، محمد طاهر: **تذكرة نصرآبادى** (تذكرة الشعرا) [تأليف:
1090-1679/1083-1672] مقدمه و تصحيح، محسن ناجى نصرآبادى، جلد 1،
تهران، اساطير، 1378، صص 34-33

* **ظفر**، توركى ديوانينين، مقدمه سينده فارسجا يازديغى شعرلرين
مقدارينى يوزمين بيت و «جنگ» ين مقدمه سينده ايسه 20 مين بيت سؤيله
ميشدير:

«... اما بعد ناظم لالى حُل و حُلَى **مرتضى قلى** متولى
بوطرزاييله بيان حال و بو نهجيله شرح مافى البال ايدر
كه چون صفحه روزگاره يادگار قالماق ايچون خاطره يتشى

که فارسی اشعاری قریب یوز بنک بیته یتشمیش ایدی بر
نیچه ده ترکی گفتاری انشا اولونه ...»

(دیوان ظفر، مقدمه، ورق 2a)

«جنگ» ین مقدمه سینده ایسه بئله یازیلیر:
«... بخاطر رسید که گاهی برای رفع دلگیری طبع آزمائی
نموده ابیاتی چند برشته نظم در آورد. قریب به بیست
هزار بیت از قصاید و قطعه و ترکیب و غزل با رباعیات
جمع شده بود ...»

(جنگ مرتضی قلی شاملو، ص 30 حاشیه)

3- **جنگ مرتضی قلی شاملو** (فاکسیمیله)، تهران، دایر المعارف بزرگ
اسلامی، 1382

* **ایرج افشار** آبدنه نین علمی تصویرینی یازارکن، اونون اولچوسو حقه
معلومات وئرمگی اونوتوشدور. آنجاق او، نشراندیلن فاکسیمیله نین
اورژینال اولچویه یاخین اولدوغونی قید ائتمیشدیر.

4- همان منبع، ص 6

5- **فضولی** نین «ترجیع بنده مسدس» ینه: (منم که قافله سالار کاروان
غم - مسافر ره صحرای محنت ألم ...)، مُسَبَّح فرماسیندا یازدیگی
نظیره و «جان نقدینی فدا ره جانانه قیلشم ...» و «غیر گر بیلمسه
حال دلم الله بیلور ...» مصراعلاریله باشالانان عزلری ده، جنگ ده درج
اولوشدور. باخ: (**جنگ مرتضی قلی شاملو**، صص 150 - 147، حاشیه)

6- **جنگ مرتضی قلی**، همان، ← (3)، ص 10 مقدمه

7- همان، مقدمه، ص 14

8- بوکیمی یانلیشلیق **منزوی** دن اوْنجه **ایرج افشار** ین ملک کتابخاناسی
اوچون ترتیب وئردیگی کاتالوقا یول تاپمیشدیر:
(فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملک، جلد 2، زیر نظر ایرج افشار و ...
تهران، دانشگاه، 1354، ص 346)

9- مایل هروی، نجیب: نسخه برگردان «جنگ شاملو» **نامه بهارستان**، تهران،
1384، شماره: 9-10، صص 374-371

10- «جنگ» ین مقدمه سینی یازان **محمد صفی** کتابدار دا، **مرتضی قلیخان**
ظفر ین خطی ایله علاقه دار بیر اشاره سی اولمیشدیر.

11- **نصرآبادی**، همان منبع ← / **عباس قلیخان**: صص 32-31 / **علی قلیخان**:
صص 36-34 / **مرتضی قلی سلطان**: صص 38-37 /

12- همان منبع: صص 38-37

13- بوگون الیمیزده اولان **نصرآبادی** تذکره سینین سون چاپی، اولدوقجا
اعتبارلی بیر الیازما نسخه نین اساسیندا ترتیب ائدلمیشدیر. بو
نسخه [ایران، یزد، نسخه وزیر] مؤلفین (محمد طاهر) اوْزملاحظه سینه
چاتدیرلمیش و اوْزو ده اونور رداکت ائتمیشدیر. (همان منبع، ص 920)

14- بیانی، مهدی: **احوال و آثار خوشنویسان**، جلد 4-3، تهران، علمی
چاپ 2، 1358، ص 1278

15- **مرتضی قلیخان** اوْزجنگونده فارسی شعرلری نین بیرینده «ظفر»
تخلصوندن علاوه آدینی دا چکمیشدیر. بو استئنا اول بولر.
«غم درویش خورد هر که بغم یافت ظفر
مرتضی آه دل، اهل دعا شمراست»

(جنگ، ص 144، 2- نجی ستون)

* نوبتی مقاله مرتضی قلی سلطان، و اونون آذربایجانجا یازدیغی شعرلره حصر ائدیله جکدیر.

- 16- **جنگ مرتضی قلی شاملو** ← همان منبع (3)، ص 14
 - 17- **دیوان تورکی ظفر**، همان منبع ← (1)، ص 15، مقدمه
 - 18- همان، ص 17، مقدمه
 - 19- **دیوان صراف تبریزی**، تبریز، داشباسما، افست، ؟، ص 64
 - 20- بو سطرلر وقتیلله، مرحوم پروفیسور دکتر **تورخان گنجہ ای-نین** یادداشتلاریندان آیینمیشدیر.
 - 21- جواد، هیئت: **آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش**، تهران، 1376، وارلیق، 2 - نجی چاپ
 - 22- همان، صص 108-117
 - 23- همان، ص 116
- * بو توپلودا تکجه ظفرله باغلی یوخ، حتی دیگر شاعرلر حقدہ وئرلن معلوماتلار عمومیتله اعتماد ائدیله سی منبع کیمی قبول ائدیلمیر. بو کیمی توپلولار اؤز ماهیتی اعتباریله، ترتیباتچیلاری طرفیندن، مختلف منبعلردن توپلاندیغلاری ماتریاللارین نه درجه ده اعتبارلی اولوب – اولمادیغی تشخیصینه واریلیمیر.